

วัดป่าประดู่
พระราชนิโรธรังสีคัมภีรปัญญาวิศิษฐ์

วงศ์ธรรมยุตในภาคอีสาน

ความเป็นจริงเรื่องนี้ก็ไม่ควรพูดหรอก เพราะใครๆ ก็รู้กันอยู่เต็มอกว่า ธรรมยุตเป็นมาอย่างไร แต่ที่ข้าพเจ้าอยากจะพูด คือ การเผยแพร่พุทธศาสนาใน ภาคอีสานนั้น เผยแพร่โดยการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ที่ว่าเผยแพร่เพราะกัมมัฏฐานนั้นมี คนรับรองและนิยมนับถือมาก แท้จริงพุทธศาสนานี้มีปริยัติและปฏิบัติเป็นพื้นฐาน ถ้าหากปริยัติและปฏิบัติเป็นไปโดยเสมอภาคกัน ศาสนาย่อมเจริญรุ่งเรือง มายุค หนึ่ง นั้น ศาสนาได้เสื่อมโทรมลงมาก รัชกาลที่ ๔ ท่านได้ทรงผนวชแล้วได้ศึกษา ปริยัติจนเข้าใจแจ่มแจ้งว่า พระราปฏิบัติอยู่นี้ไม่ถูกต้องตามพระธรรมวินัย จึงได้ ริเริ่มตั้งวงศ์ธรรมยุตขึ้น แล้วท่านก็นำศึกษาและปฏิบัติควบคู่กันไปจนเป็นเหตุให้คน นับถือขึ้นมาก แม้ตัวท่านเองก็เคยเสด็จเที่ยวรุกขมูล ส่วนปริยัติท่านก็ศึกษาจนถึงกับ ได้ประกาศว่า วงศ์ธรรมยุตสายภาคอีสาน คือท่านพันธุละ (ดี) ก็เป็นสหธรรมิกของ ท่านองค์หนึ่ง (แต่น่าเสียดายไม่ทราบว่าท่านมีภูมิลำเนาอยู่ไหน ประวัติความเป็น มาของท่านอย่างไร จึงได้มาอยู่วัดสุปัฏน อุดรราชธานี) ข้าพเจ้ามีโอกาสศึกษาหา ประวัติของท่าน ได้ทราบว่าก่อนที่จะมาอุดรราชธานีนี้ เจ้าเมืองอุบลฯ ได้ลงไป ราชการในกรุงเทพฯ ไปเห็นเข้าเกิดศรัทธาเลื่อมใสในคณะธรรมยุต จึงได้ขออนุมัติ จากพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๔ ขอได้โปรดให้วงศ์ธรรมยุตไปตั้งที่เมืองอุบลฯ (ตอนนี้รัชกาลที่ ๔ สึกออกไปเสวยราชย์แล้ว) ยังเหลือแต่สหธรรมิกของท่าน จึงได้ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระพันธุละ (ดี) ขึ้นมาอยู่เมืองอุบลฯ ตามคำขอร้อง ของเจ้าเมืองอุบลฯ แล้วทรงพระราชดำรัสว่า จงรักษาให้ดีนะ อย่าให้มีอันตราย เจ้าเมืองรับใส่เกล้าใส่กระหม่อมแล้วก็อาราธนานำขึ้นมาเมืองอุบลฯ ตั้งวงศ์ธรรมยุต ขึ้นที่วัดสุปัฏน ตำบลในเมือง วัดสุปัฏนนี้เดิมทีเข้าใจเป็นป่า แล้วมาตั้งวัดลงที่นั่น เพราะลักษณะก็คล้ายๆ กับเป็นวัดป่า ข้าพเจ้าไม่ได้ถามคนเฒ่าคนแก่ว่าวัดตั้งมาได้ อย่างไม่รู้ เรื่องทั้งหมดที่เล่ามานี้ก็เป็นเรื่องคนเฒ่าคนแก่เล่าให้ฟัง เมื่อตั้งวงศ์ธรรมยุต แล้วก็ให้เงินเดือนพระองค์ละ ๒ บาท เณรองค์ละบาท แล้วก็ไม่ได้ทราบอีกด้วยว่าท่าน พระราชทานให้เป็นอุปชฌาย์มาด้วยหรือเปล่าก็ไม่ทราบ

คนเก่าแก่เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ท่านเรียนหนังสือเก่งมาก ขนาดเอามะพร้าวแห้งมาหนุนหัว พอหัวตกจากมะพร้าวก็ตื่น และจุดธูปเงินสองหนังสือท่องบ่นหนังสือต่อไปอีก เรียนจนไม่มีใครสอนได้ในเมืองอุบลฯ แล้วท่านเสาะแสวงหาเรียนจนกระทั่งถึงกรุงเทพฯ ไปพักวัดคอกหมูหรือวัดอะไรก็ไม่ทราบ นอกกรุงเทพฯ แล้วเรียนหนังสือ ณ ที่นั่น สมัยนั้นพระกรุงเทพฯ คำมาก็เตะตะกร้อสนุกสนานกัน ส่วนท่านมีแต่ตั้งหน้าตั้งตาเรียนถ่ายเดียว เรียนได้เท่าไรก็จารใส่ใบลานไว้ เพื่อจะเอาไปเผยแพร่เมืองอุบลฯ ต่อไป พวกพระเหล่านั้นเตะตะกร้อไปๆ มาๆ ตะกร้อไปตกที่หน้าท่าน เขาบอกว่า ไอลาวส่งตะกร้อให้ซิ ท่านอุตส่าห์เอาตะกร้อไปส่งให้เขา แล้วก็ยังมาจารอีกต่อไป อุตส่าห์ตั้งหน้าหลับหลับตาเรียนต่อไป เพราะไม่มีใครฝากญาติพี่น้องก็ไม่มีอีกด้วย เรียน ณ ที่นั้นจนกระทั่งไม่มีใครสอนได้ ด้วยความวิริยะพากเพียร เขาเห็นดีเห็นชอบจึงได้ส่งเข้าไปเรียนในกรุงเทพฯ แต่ไม่ทราบว่าไปอยู่วัดไหน น่าเสียดายประวัติของท่านไม่มีใครเขียนไว้ถึงถ้วน หรือเขียนไว้แต่ผู้เขียนไม่ได้ อ่านก็เป็นได้ ไม่ทราบว่าท่านเรียนได้ประโยชน์ไหน แต่ด้านปฏิบัติท่านเป็นเยี่ยมองค์หนึ่ง เหตุนี้พระจอมเกล้าจึงได้บัญชาให้ท่านไปเมืองอุบลฯ ตั้งวงศ์ธรรมยุตองค์แรก และการกลับไปเมืองอุบลฯ ครั้งนั้นได้มีการรับแขกกันเหมือนกับเจ้าเข้าเมือง เห็นจะเป็นเพราะเหตุนี้กระมังชาวเมืองอุบลฯ จึงมักกล่าวพระผู้ใหญ่ว่า ท่านเจ้าท่านนาย สืบมาจนกระทั่งบัดนี้

นี่นับว่าเป็นองค์แรกที่มาตั้งวงศ์ธรรมยุตที่เมืองอุบลฯ ท่านปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ตรงตามธรรมวินัยโดยแท้ ท่านไม่ได้เที่ยวรุกขมูล แต่อุตงควัตรท่านก็รักษาไว้ได้ตามสมควรแก่ภาวะสถานที่คืออยู่วัดเดินจงกรม นั่งสมาธิภาวนา ไหว้พระสวดมนต์ แล้วนั่งสมาธิกันอีกที่ นั่นเป็นวิธีนั่งหมู่ แต่อยู่กุฏิแล้วก็ทำเฉพาะตนเอง ท่านบริหารหมู่คณะพร้อมทั้งการปฏิบัติไปด้วย

การตีระฆังของวัดธรรมยุต ซึ่งตี ๔ แล้วจะต้องตีทุกวัน เป็นระเบียบของท่านที่ตั้งไว้แต่โน้น ธรรมยุตภาคอีสานจึงต้องรักษาสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้ หมายความว่า ตี ๔ จะต้องลุกขึ้นมาทำวัตรสวดมนต์พร้อมๆ กันทุกองค์ พอหลังจากนั้นแล้วก็นั่งสมาธิภาวนา ต่อนั้นไปใครจะท่องบ่นสวดมนต์อะไรก็ตามใจ การตั้งวงศ์ธรรมยุตเมืองอุบลฯ นี้มีอุปสรรคมาก เพราะพระท้องถิ่นไม่เคยปฏิบัติตามธรรมวินัย เห็นธรรมยุตปฏิบัติเข้าก็ถือว่าเป็นป่าเถื่อนและเป็นสัตว์จำพวกหนึ่งเท่านั้น แต่อาศัย

ท่านวางอุเบกขา เห็นว่าทำหน้าที่พุทธศาสนาที่ดีแล้ว สิ่งภายนอกก็วางเฉยลงได้ ใครจะว่าอะไรทำอะไรก็ตามใจนานหนักเข้าก็ค่อยดีขึ้น เพราะคนด้วยกันพูดภาษาปรับปรุงความเข้าใจกันได้

ท่านพันธฺุละนี้เมื่อขึ้นไปเมืองอุบลฯ แล้วได้เผยแพร่วงศ์ธรรมยุตแต่เฉพาะในเมืองได้ไม่กี่วัด พอหมดอายุท่านเทวธรรมี (เม้า) สืบต่อมา

ท่านเทวธรรมีองค์นี้ ข้าพเจ้าเป็นเณรไปอยู่เมืองอุบลฯ มีคนเฒ่าคนหนึ่ง เขาตั้งให้แกเป็นสังฆการี แต่อาตมาก็จำชื่อแกไม่ได้ แกเล่าให้ฟังว่า ท่านเทวธรรมีองค์นี้ปฏิบัติเคร่งครัดในกัมมัฏฐานยิ่งนัก ไปบิณฑบาตก็เอาตาลปัตรกันหน้าไป ท่านเกิดโรคหูเป็นหนอง แผลงวันขึ้นใส่เลยเกิดเป็นตัวหนอนขึ้น หนอนไขหูท่าน เขาจะควักออกก็ไม่ให้เอาออก หนอนไขหูจนมรณภาพ การมรณภาพท่านก็นั่งขัดสมาธิสิ้นลมหายใจในอิริยาบถนั้นเอง ท่านมีเมตตามาก กลัวสัตว์อื่นจะเป็นทุกข์ เพราะเหตุการณ์กระทำของท่าน บ้านใครมีเรือดมาๆ ไปขอมาเลี้ยงไว้ที่นอนท่านแหละ

เมตตาธรรมเป็นเครื่องคำจุนของโลกสมทุทุกประการ อย่างท่านเทวธรรมี แม้กระทั่งถึงสัตว์ที่เป็นสังเสทชะและอันทชะซึ่งไม่รู้เดียงสาเลย ท่านก็เมตตาให้เขาได้ความสุข นับประสาอะไรแต่คนที่รู้เดียงสากัน จิตที่มีเมตตาแล้วแผ่คลุมไปถึงสัตว์ทุกจำพวก เขาเห็นเป็นมิตรไปในที่ทุกสถาน สัตว์ที่เป็นศัตรูก็เป็นมิตร ถ้าใครคิดอิจฉาในผู้ที่มีเมตตาเช่นนั้นย่อมถึงความวินาศ เรื่องเหล่านี้ย่อมเห็นประจักษ์อยู่ทั่วไป

พระอริยกวี

ต่อจากท่านเทวธรรมีแล้วก็มีพระอริยกวีสืบต่อมา แต่ก็ไม่ว่าท่านเป็นคนชาวไหน เข้าใจว่าท่านเป็นคนชาวอุบลฯ นั้นเอง เพราะท่านชื่อที่ข้างๆ วัด แล้วปลูกที่ให้โยมท่านอยู่ ท่านองค์นี้บริหารปริยัติธรรมโดยแท้ ไม่สนับสนุนกัมมัฏฐานเลย ผู้ที่ท่านชอบปฏิบัติกัมมัฏฐานบางองค์จนหนีจากเมืองอุบลฯ ไป เช่น ท่านสีทาหนีไปอยู่เมืองโขง สีทันดร ในประเทศลาวตั้งนาน และที่ตั้งวงศ์ธรรมยุตที่โน้นด้วย (สีทา วัดบูรพา เมืองอุบลฯ ไม่ใช่องค์นี้) คราวข้าพเจ้าเป็นเณรยังเห็นท่านมาทำศพท่านธรรมบาล วัดป่าน้อย เมืองอุบลฯ อยู่ เพราะท่านเป็นเพื่อนสหธรรมิกสนิทกัน

มาก และท่านมาก็ไม่ได้อยู่เมืองอุบลฯ เอาเรือจอดไว้ฝั่งตรงกันข้ามกับเมืองอุบลฯ แล้วท่านก็พักอยู่ที่นั่น เข้าใจว่าคงขึ้นเกียจอยู่กับผู้คน

อีกท่านหนึ่ง ชื่อท่านแสง หนีจากเมืองอุบลฯ ไปอยู่หนองบัวลำภู ท่านองค์นี้ก็ไม่ทราบว่าเป็นฐานบ้านเดิมท่านอยู่ไหน แต่ได้ทราบว่าออกจากวัดศรีทอง เมืองอุบลฯ เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ท่านตั้งระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ ทุกวัดให้ขึ้นต่อเจ้าสังกัด ท่านแสงไม่สังกัดที่ไหน แต่เป็นพระธรรมยุต ท่านหาว่าท่านแสงเป็นธรรมยุตเถื่อน ท่านเจ้าคุณอุบลฯ รับรองว่าออกจากวัดศรีทอง เมืองอุบลฯ เป็นสายของท่าน ท่านจึงให้ขึ้นต่อวัดศรีทอง ท่านอยู่นมนานจนกระทั่งมีลูกศิษย์ลูกหามาก เผยแพร่มาถึงเมืองกุมภวาปี พระครูพิทักษ์ วัดจอมศรี กุมภวาปี จังหวัดอุดรฯ ก็เป็นลูกศิษย์ของท่านองค์หนึ่ง คราวข้าพเจ้าเป็นเด็กติดตามท่านอาจารย์สิงห์ไป ยังได้ไปพักกับท่านที่วัดจอมศรีนี้แล้วท่านตามไปเมืองอุบลฯ ไปอยู่จำพรรษาที่วัดศรีทอง เมืองอุบลฯ โน้น ข้าพเจ้ายังได้เรียนนักธรรมกับท่านอยู่

การบริหารคณะสงฆ์ในพุทธศาสนา ถ้ามีแต่ปริยัติอย่างเดียวแล้วก็เป็นอย่างนี้แหละ เพราะปริยัติและปฏิบัติเป็นคู่กันไป ถ้ามีแต่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไม่ครบทั้งสองก็จะเสื่อมทรามลงอย่างนี้ ส่วนดีก็มีอยู่บ้าง คือถ้าท่านไม่เป็นเช่นนั้น ธรรมยุตก็ไม่ได้เผยแพร่ออกไป เมื่อท่านยังบริหารคณะสงฆ์อยู่เผยแพร่ออกไปมี ๓ วัด และมี ๒ องค์ คือท่านสีทาออกไปเผยแพร่เมืองโขง สีทันดร ประเทศลาว อีกองค์หนึ่งก็คือท่านแสงออกมาเผยแพร่ทางหนองบัวลำภูและวัดจอมศรี กุมภวาปี เมืองอุดรฯ ดังกล่าวแล้ว

ท่านองค์นี้ได้ชื่อว่าเผยแพร่คณะธรรมยุตเมืองอุบลฯ มากพอสมควร เป็นอุปชฌาย์ท่านอาจารย์มั่น อาจารย์เสาร์ และเจ้าคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสโส อ้วน) พร้อมด้วยพระมหาภูติซึ่งเป็นอุปชฌาย์ของข้าพเจ้าด้วย เจ้าคุณอุบลฯ คุณปมาจารย์ก็อาจจะเป็นอุปชฌาย์องค์เดียวกันนี้เพราะข้าพเจ้าไม่แน่ใจ

ท่านอยู่จำวัด ณ วัดศรีทอง เมืองอุบลฯ บริหารคณะสงฆ์ธรรมยุตก็ปี และมรณภาพเมื่อปีเท่าใดก็ไม่ทราบ

พระอุบลาคูณปมาจารย์

ต่อจากนั้นเจ้าคุณอุบลาคูณปมาจารย์ก็บริหารหมู่คณะสืบต่อมา และท่านได้เป็นเจ้าคณะมณฑลภาคอีสานไปอยู่จำปาศักดิ์พักหนึ่ง ตอนนั้นท่านมีโอกาสดำเนินการวิเวกทำกรรมฐานเป็นครั้งเป็นคราวแต่ท่านก็ไม่ทิ้งปริยัติ ท่านลงไปกรุงเทพฯ แล้วกลับขึ้นเมืองอุบลฯ ไปๆ มาๆ ชักชวนเอาหมู่เพื่อน ลูกศิษย์ลูกหาไปเรียนกรุงเทพฯ แล้วกลับคืนมาเมืองอุบลฯ เป็นครูสอนตั้งหลายองค์ ตอนนั้นท่านเผยแพร่การศึกษา มาก ตั้งโรงเรียนหลายแห่ง โดยเฉพาะโรงเรียนวิทยาคม เมืองอุบลฯ ในวัดสุปัฏนที่วัดของท่านเอง ฝ่ายปริยัติท่านก็ตั้งขึ้นที่นั่นเอง หากครูมาสอนบาลีธรรมบทเรียนกันตั้ง ๔ - ๕ ปี ก็ไม่ได้สอบ ท่านเห็นองค์ใดสมควรพอจะไปสอบกับเขาได้ ก็ให้เข้ากรุงเทพฯ ไปเรียนต่ออีก แล้วเข้าสอบกับเขา ท่านเผยแพร่การศึกษานับว่ากว้างขวางมากในยุคนั้น ต่อมาท่านได้เข้าไปอยู่กรุงเทพฯ ให้เจ้าคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสโส อ้วน) บริหารงานต่อไป แต่ถึงกระนั้น ท่านทั้งสองก็ยังติดต่อกันอยู่สืบไป มีขัดข้องอะไรก็ช่วยกันแก้ไข นับว่าเผยแพร่ด้านศึกษานี้มากที่สุดในยุคนั้น แต่ไม่ได้เผยแพร่วัด เพราะวัดธรรมยุตในเมืองอุบลฯ สมัยนั้นมี ๗ วัดเท่านั้น ท่านถือว่าหมู่มาบริหารยาก มีเท่านั้นก็พอแล้ว

ท่านเจ้าคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสโส อ้วน) นี้ ท่านพัฒนาทุกอย่าง ท่านเข้มแข็งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมนิยม ด้านบริหารท่านก็เอาธุระไม่ใช่น้อย ปีหนึ่งๆ ท่านออกเที่ยวตรวจการในอำเภอต่างๆ อย่างน้อยไม่ขาดปีละหน แล้วเทศนาสั่งสอนอบรมข้าราชการประชาชนให้รู้จักใช้ของพื้นบ้าน ไม่ให้ใช้ของต่างประเทศ ให้ปลูกพืชใช้เอง และปรองดองสามัคคี รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เทิดทูนไว้เป็นที่สักการบูชา ทางด้านศาสนาท่านก็เทศนาให้ประชาชนทราบถึงเรื่องความประสงค์ของพุทธศาสนาที่แท้จริง ต่อมาเขาบูมมณฑล ท่านเลยย้ายมาอยู่ที่โคราช ตอนนั้นลูกศิษย์ของท่านโดยเฉพาะท่านอาจารย์สิงห์และมหาปิ่นออกเผยแพร่วัดธรรมยุตในเวลา ๒ - ๓ ปี เกือบจะมีแทบทุกอำเภอ เมื่อท่านเจ้าคุณอุบลฯ สิ้นมรณภาพแล้ว ท่านก็เป็นสมภารวัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ แทนเจ้าคุณอุบลฯ

เมื่อรัฐบาลตั้งวัดประชาธิปไตย บางเขน (คือวัดพระศรีมหาธาตุเดิมนี่เอง) เขาเอาพระสองคณะ คือธรรมยุตและมหานิกายมารวมกัน ฝ่ายละ ๗ องค์ โดยเขา

ให้ท่านเป็นเจ้าอาวาสบริหารหมู่ต่อไป ออกพรรษาแล้วพระมหานิกายหนีเกือบหมด ปีที่สอง ออกไปหมดจนเกลี้ยงยังเหลือแต่ธรรมยุต ท่านเป็นสมภารบริหารวัดนี้สืบต่อมา แต่ตัวท่านอยู่ที่วัดบรมนิวาส วัดนี้จึงเป็นวัดธรรมยุตโดยปริยายเพราะไม่มีพระมหานิกายไปกรากรายเลยสักองค์เดียวจนปานนี้ ถึงท่านมรณภาพที่วัดบรมนิวาสนี้ก็จริง แต่เอาศพไปเผาที่วัดพระศรีมหาธาตุ แล้วท่านเจ้าคุณมหาวิรวงศ์ (พิมพ์) ก็เป็นสมภารต่อมาจนมรณภาพ ณ วัดนี้เหมือนกัน

ท่านอาจารย์เสาร์และท่านอาจารย์มั่น

ท่านอาจารย์เสาร์แท้ที่จริงควรที่จะมีประวัติไว้อ่านกันสนุกบ้างก็จะดี แต่นี่ไม่ค่อยเห็นประวัติของท่าน หรือมีข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ ได้ยินแต่ท่านเล่าให้ฟังว่า เป็นสมภารอยู่วัดเสียบได้ ๑๐ กว่าพรรษา คิดเลื่อมใสในพระคณะธรรมยุต จึงยอมสละญัตติเป็นธรรมยุต ช้อง กลอง สำหรับตีในงานประเพณีทำบุญอุทิศทักษิณโคตรในสมัยนั้น ซึ่งมีอยู่ประจำวัดของท่าน ท่านก็สละทั้งหมด ญัตติเป็นธรรมยุต แล้วก็อยู่วัดนั้นต่อมา พวกที่เขาไม่ชอบเขาก็โกรธ พวกที่ชอบเขาบอกว่าของเหล่านั้นไม่จำเป็น เป็นสงฆ์ขอให้ปฏิบัติถูกต้องตามธรรมวินัยก็แล้วกัน ข้าพเจ้าก็ลืมถามไปว่าภูมิลำเนาของท่านเกิดบ้านใด อำเภอใด มารดาบิดาพี่น้องของท่านมีกี่คน แต่เชื่อว่าท่านอยู่ใกล้เมืองอุบลฯ นี้แหละ เพราะท่านเคยพูดถึงเรื่องญาติของท่านบวชแล้วไปอยู่หลวงพระบาง เพราะคนชาวหลวงพระบางชอบใจได้มานิมนต์ญาติของท่านไป ท่านนั้นก็ลืมชื่อไปอีกเหมือนกันไม่ทราบว่าชื่ออะไร จึงน่าจะเสียดายประวัติของท่านมาก ไม่มีใครบันทึกไว้ ส่วนข้าพเจ้าเองก็ไม่คิดจะบันทึกเสียด้วย ทั้งๆ ที่ท่านเล่าให้ฟังสอດๆ อยู่แน่นอน มันจะเป็นเพราะพระกัมมฐานในขณะนั้นไม่คิดจะบันทึกอะไรทั้งหมด คิดแต่จะทำความเพียรภาวนาอย่างเดียว การบันทึกนั้นบันทึกนี้ เรื่องราวต่างๆ เป็นเหตุให้ยุ่งสมองทำอารมณ์ให้ยุ่งมาก

เรื่องท่านอาจารย์มั่น

ท่านองค์นี้แปลกประหลาดมาก มีคนบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ต่างๆ จนเป็นประวัติศาสตร์ก็ว่าได้ อาจจะเป็นเพราะกัมมฐานสมัยนี้ชอบบันทึกและเผยแพร่ พระอาจารย์กัมมฐานต่างๆ ก็ได้ แต่เรื่องเหล่านั้นข้าพเจ้าก็ไม่รับรองว่าถูกต้องทุก

อย่าง เพราะสมัยท่านมีชีวิตอยู่ไม่ค่อยพูดนักเรื่องเหล่านี้ เพราะท่านรักษาอารมณ์ของลูกศิษย์ไม่ให้จดจำสิ่งที่ส่งออกไปภายนอก เมื่อมีคนถามก็พูดน้อยๆ แล้วก็พูดธรรมเสีย อย่างประวัติท่านอาจารย์มั่นที่มหาบัวเขียนและเจ้าคุณญาณวิริยงค์เขียนก็ดี ไม่ทราบว่าจะถูกต้องหมดหรือเปล่าก็ไม่ทราบ ดังเจ้าคุณญาณวิริยงค์เขียนว่า ท่านอาจารย์มั่นเกิดบ้านคำบง อำเภองงเดิม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๔๑๓ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ปีมะแม บิดาชื่อนายคำด้วง มารดาชื่อนางจันทร์ แก่นแก้ว มีพี่น้องร่วมท้องเดียวกัน ๙ คน แต่ตายเสีย ๗ คน แต่ยังเหลือท่านกับน้องสาวคนหนึ่ง ท่านเป็นคนหัวปี บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๕ ปี ที่บ้านคำบงนั่นเอง สึกจากสามเณรเมื่ออายุ ๑๗ ปี เพื่อช่วยบิดามารดาเลี้ยงชีพ เพราะท่านเป็นบุตรผู้ใหญ่ดังกล่าวแล้ว ทั้งๆ ที่มีภาระอยู่เช่นนั้นเอง ใจหนึ่งก็คิดอยากจะบวช เมื่ออายุ ๒๒ ปี จึงได้อำลาบิดามารดาออกบวชที่วัดศรีทอง เมืองอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๓๔ โดยพระอริยกวี (อ่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์สีทา ชยเสโน เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระครูประจักษ์ อุบลคุณ (ส่วย) เป็นพระอนุศาสนาจารย์ (ไม่ได้กล่าวถึงบิดามารดาที่ท่านเสียเมื่อไรก็ไม่ทราบ)

ต่อมาท่านพากันไปเที่ยวธุดงค์กัมมฐานผั่งลาว ไปอยู่ถ้ำส้มป่อย ชาวบ้านเป็นไข้กันมากไม่มียารับประทาน อาศัยน้ำพุทมนต์ ท่านไปสวดในบ้าน พวกชาวบ้านรับประทานน้ำมนต์แล้วก็หายกันส่วนมาก ท่านทั้งสองเป็นไข้ด้วย เลยทำแขกไปนิดหน่อย พากันเป็นไข้แล้วกลับมาประเทศไทย มาพักที่วัดศรีเทพประดิษฐาราม ที่จังหวัดนครพนม (ตอนนี้ท่านเจ้าคุณญาณวิริยงค์ไม่ได้กล่าว) คราวนั้นพระยายศสุนทรเป็นเจ้าเมืองนครพนม อยากจะตั้งวงศ์ธรรมยุต จึงอาราธนาให้ท่านตั้งวงศ์ธรรมยุตอยู่ต่อไป ท่านไม่รับ ท่านบอกว่าอยากจะได้พระธรรมยุตให้หาพระเถระมาอาตมาจะเอาไปบวชแล้วส่งคืนมาให้ตั้งวงศ์ธรรมยุตต่อไป พระยายศสุนทรหาพระได้ ๓ - ๔ องค์ กับเถรองค์หนึ่ง เถรนั้นก็คือนายเจ้าคุณธรรมเจดีย์ วัดโพธิสมภรณ์ อุดรฯ นี่เอง ส่วนพระนั้น คือ ท่านเจ้าคุณเทพสิทธิธารจารย์ เขมियो (จันทร์) นอกนั้นก็ลืมหมด ต่อจากนี้ ท่านเจ้าคุณญาณวิริยงค์กล่าวและท่านอาจารย์เสาร์ก็ได้พูดให้ข้าพเจ้าฟังด้วยว่า ท่านได้พากันเดินรุกขมูลไปพักที่ธาตุพนม กลางคืนเห็นพระธาตุแสดงปาฏิหาริย์แสงสว่างจ้าบนยอดเจดีย์สว่าง ท่านเกิดศรัทธาเลื่อมใส เข้าใจว่ามีพระบรมธาตุแน่ รุ่งเช้ามาบอกให้ชาวบ้านรู้ เขาจึงพากันมาทำความสะอาด ท่านคิดถึงการก่อสร้างแล้วไม่เห็นใครพอที่จะบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองได้ (ตอนนี้ท่านเจ้าคุณ

ญาณวิริยงค์ก็ได้กล่าว) เว้นเสียแต่พระครูวิโรจน์รัตโนบล ซึ่งเป็นเจ้าคณะจังหวัดอุบลฯ ท่านจึงมีหนังสือไปเล่าเหตุการณ์ที่ได้ประสบพบเห็นให้ฟัง พระครูวิโรจน์รัตโนบลเมื่อได้ทราบเช่นนั้นก็เตรียมตัวมาดูแลพฤติการณ์ต่างๆ ต่อมาท่านก็บูรณะก่อสร้างแต่ก่อน มีเกวียนปูน เป็นต้น ฝังไว้ในดิน ท่านเห็นเช่นนั้นก็ยิ่งเกิดปีติขึ้นมาก จากนั้นมาท่านก็บูรณะเรื่อยมา ถึงฤดูเทศกาล ถ้าพระครูวิโรจน์รัตโนบลไม่มางานก็ห้อยธงาไป อยู่มาจนท่านมรณภาพไปในที่สุด ท่านอาจารย์เสาร์และท่านอาจารย์มั่นได้นำพระและเณรที่พระยายศสุนทรทามาให้ลงไปเมืองอุบลฯ แล้วส่งไปเรียนกรุงเทพฯ ต่อไป ส่วนท่านทั้งสองนั้นอยู่วัดเลียบเรื่อยมา ตอนนี้อยู่ที่วัดเลียบว่าท่านอยู่นานเท่าไร ท่านจึงได้ออกเที่ยวอีก แต่ไม่ทราบว่าเที่ยวไปที่ไหนบ้าง ไปคราวนี้ดูจะเป็น ๓ องค์ด้วยกัน คือ ท่านอาจารย์มั่นและอาจารย์เสาร์ อาจารย์หนูอีกองค์หนึ่ง ต่อมาทีหลังเขาเลยจับไปเป็นสมภารที่วัดสระปทุมวนาราม ที่กรุงเทพฯ นี่เอง จนกระทั่งได้เป็นเจ้าคุณปัญญาวิสาร์ถิ์ แล้วก็มรณภาพในที่นั่นเอง ตอนนี้อยู่ที่วัดเลียบว่าท่านไปเที่ยวไหนบ้าง ได้ทราบแต่ว่าท่านอาจารย์มั่นไปเที่ยวพม่าพร้อมด้วยท่านเจ้าคุณเทพมงคลปัญญาจารย์ ซึ่งเป็นสมภารอยู่วัดสระปทุมเดี๋ยวนี้นี้ กับพระเมืองโขงองค์หนึ่ง ชื่ออะไรจำไม่ได้ ตอนนี้อยู่ที่เจ้าคุณวิริยงค์พูดว่า ท่านไปเที่ยวพม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ แล้วกลับจากพระธาตุชะเวดา กอง เมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่า แล้วมาจำพรรษาที่เมืองมอระแมง ออกพรรษาแล้วกลับมาเมืองไทยส่งพระม้านกลับวัดแล้ว เดินธุดงค์ไปจังหวัดเลย ไปจำพรรษาที่ถ้ำผาปิ้ง ออกพรรษาแล้วกลับไปพักที่วัดเลียบ เมืองอุบลราชธานี เกิดภาพนิมิตหลายเรื่องหลายอย่าง กำหนดให้คนตายเต็มวัดทั้งวัดก็ได้ขึ้นไปบนชั้นฟ้าสวรรค์เห็นวิมานปราสาทเหลือที่จะพรรณานับ แล้วกลับลงมาไปเล่าให้ท่านอาจารย์เสาร์ฟัง ท่านก็บอกว่าผมไม่เป็นอย่างนั้น ไม่ทราบว่าอะไร

พ.ศ. ๒๔๕๕ ท่านออกเดินธุดงค์ไปคนเดียว เดินด้วยเท้าเปล่า มาเที่ยวอยู่ถ้ำไฟขวาง ลพบุรี และได้จำพรรษาถ้ำสาริกา น้ำตกนครนายก จนเกิดความรู้ในธรรมขัดแจ้งขึ้นในใจ อันเป็นเหตุให้กล้าหาญจะออกเผยแผ่ธรรมต่อไป ตอนนี้อยู่ที่เจ้าคุณวิริยงค์ไม่ได้พูด แต่ท่านเล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ขณะที่อยู่ถ้ำไฟขวางนั้น ปรากฏเห็นท่านเจ้าคุณอุบาลีนั่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออกอยู่ที่วัดบรมนิวาส กำลังพิจารณาปฏิสังขณูปาทอยู่ ท่านเกิดสงสัย แล้วกำหนดเวลาวันที่เท่า นั้น เดือนที่เท่า นั้น เมื่อเข้ามากรุงเทพฯ จึงเรียนถามท่านเจ้าคุณอุบาลี ท่านก็ตอบว่าเป็นอย่างนั้นจริง เจ้าคุณอุบาลีได้พูดในที่ประชุมสงฆ์ว่า ท่านมั่นเป็นกัลยาณมิตร ควรสมาคม

พ.ศ. ๒๔๕๖ จวนเข้าพรรษา เดินทางผ่านจังหวัดสระบุรีไปลพบุรี พักที่ถ้ำสิงห์โต เขาช่องลม (ปัจจุบันเรียกว่า เขาพระงาม) จำพรรษาที่นี่

พ.ศ. ๒๔๕๗ เจ้าคุณอุบาลีนิมนต์ไปจำพรรษาที่วัดสระปทุม กรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๔๕๘ ดำริถึงหมู่คณะว่าสมควรจะสอนธรรมต่างๆ ที่ได้รับเห็นมาแล้วจึงลาเจ้าคุณอุบาลีกลับไปจำพรรษาที่วัดบูรพา จังหวัดอุบลฯ กับอาจารย์สีทา ซึ่งเป็นพระกรรมวาจาจารย์ของท่าน ปีนี้พรรษาท่านได้ ๒๕ ปี ตอนนี้อยู่ที่ท่านอาจารย์สิงห์ซึ่งขณะนั้นเป็นครูโรงเรียนอยู่และมหาปิ่นน้องชายของท่านอีกองค์หนึ่ง ได้ข่าวก็เข้าไปศึกษาเกิดศรัทธาเลื่อมใสลาออกจากโรงเรียนแล้วติดตามท่านไป ส่วนท่านมหาปิ่นน้องชายนั้น ขอลาไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ เสียก่อน แล้วจะตามไปที่หลัง ส่วนท่านอาจารย์มั่นและท่านอาจารย์เสาร์ได้ออกเที่ยวธุดงค์ไปทางอำเภอหนองสูง จังหวัดนครพนม โดยที่ท่านอาจารย์สิงห์ติดตามไปด้วย และยังมีอีกคนหนึ่งชื่อชื่อนุ ตติดตามไปอีกด้วย พอไปถึงอำเภอหนองสูง คำชะอี ท่านอาจารย์สิงห์เป็นใช้ป่าอย่างหนักจนญาติพี่น้องของท่านไปห้ามกลับคืนมา

ท่านอาจารย์เสาร์ไปถึงอำเภอหนองสูง คำชะอีแล้ว ก็ตั้งสำนักอยู่ ณ ที่นั้น ตอนนี้อยู่ที่ท่านอาจารย์มั่นจำพรรษาอยู่ที่ไหน แต่ก็เข้าใจว่าอยู่ในบริเวณเดียวกันนั้น

พ.ศ. ๒๔๖๐ ท่านวิริยงค์พูดว่า ท่านอาจารย์มั่นจำพรรษาบ้านดงป่ออำเภอเพ็ญ จังหวัดอุดรฯ ที่แท้จริงเป็น พ.ศ. ๒๔๕๙ ปีนี้ท่านอาจารย์สิงห์เมื่อหายจากไข้มาลาเรียแล้วก็กลับขึ้นไปหาท่านอาจารย์มั่นท่านอาจารย์เสาร์อีก เที่ยวเตร่ขึ้นไปถึงอำเภอผือ จังหวัดอุดรฯ กับท่านอาจารย์คำอีกองค์หนึ่ง ไปพำนักอยู่ที่บ้านนาสีดา ซึ่งเป็นบ้านของผู้เขียน ตั้งใจจะจำพรรษา ณ ที่นั้น แต่ขณะนั้นบ้านนาสีดายังเป็นป่าทึบมากไปด้วยไข้ป่า ท่านอาจารย์สิงห์มีไข้ป่าเป็นเชื้อมานานแล้วก็เลยกำเริบขึ้นใหญ่ จึงต้องถอยออกมาจำพรรษาอยู่ที่บ้านนาบง ตำบลน้ำโมงอำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย

ตอนนี้ข้าพเจ้าเป็นเด็กอยู่กับพระที่บ้านนาสีดานั่นเอง พอได้เห็นท่านอาจารย์สิงห์ไปก็เกิดศรัทธาเลื่อมใส จึงได้ติดตามท่านมาจำพรรษาอยู่ที่บ้านนาบง ออกพรรษาแล้วได้ลงไปอุบลฯ กับท่าน จึงไปบวชเป็นสามเณร ณ วัดสุทัศน์ เมืองอุบลฯ แล้วอยู่เรียนหนังสือต่อไป

พ.ศ. ๒๔๖๑ ท่านอาจารย์มั่นธุดงค์ไปองค์เดียวจนถึงถ้ำผาปึง จังหวัดเลย และจำพรรษา ณ ที่นั้น ตอนนั้นเจ้าคุณญาณวิริยงค์ไม่พุดถึง พุดแต่ว่าจำพรรษาที่บ้านคือ อำเภอผือ จังหวัดอุดรฯ แท้ที่จริงในพรรษานี้ออกพรรษาแล้ว ท่านจะกลับไปอำเภอหนองสูง คำชะอี จังหวัดนครพนม ไปรับท่านอาจารย์เสาร์ขึ้นมาจำพรรษาที่บ้านหนองลาด ตำบลหนองลาด อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร คราวนี้อาจารย์กัมมัญฐานมี ๔ องค์ คือ ท่านอาจารย์เสาร์ ท่านอาจารย์มั่น ท่านอาจารย์สุวรรณ ซึ่งเป็นคนเมืองอุบลฯ นั้นเอง และอาจารย์สิงห์ด้วย มีพระมหานิกายออกไปปฏิบัติติดตามไปเป็นอันมากทั้งที่เป็นตาปะขาวก็มากคนด้วยกัน เมื่อท่านจำพรรษาหนองลาด ท่านจึงปรารภที่จะญัตติอุปสมบทพระ ณ ที่นั้น แต่ในขณะนั้นพระอุปัชฌายะฝ่ายธรรมยุตไม่มีในบริเวณนี้ มีแต่เฉพาะพระครูอิไสย จังหวัดเลยโน้น จึงให้คนไปนิมนต์เอาพระครูอิไสย จังหวัดเลย มาเป็นอุปัชฌาย์ บวชที่อุตตฤเขต-ธสีมา ที่หนองลาดนั่นเอง มีบวชด้วยกันทั้งหมด ๘ องค์ คือ หลวงพ่อชา ๑ ท่านกลม ๑ สององค์นี้อยู่บ้านโพนสว่าง และยาพ่อเค้าอยู่บ้านหนองไผ่ ๑ ท่านกลมอยู่บ้านโคกภูหอ จังหวัดเลย ๑ ท่านแห้วอยู่บ้านพังหอ อำเภวาริชภูมิ จังหวัดสกลนคร ๑ อีกสามองค์จำไม่ได้ นับว่าเป็นการตั้งวงศ์ธรรมยุตขึ้นในป่าเป็นครั้งแรกก็ว่าได้ เพราะในสมัยนั้นธรรมยุตไม่มีที่อุดรฯ สกลนครมีก็ยังไม่ได้แต่งตั้งเป็นอุปัชฌายะ นับว่าเป็นพระคุณอันยิ่งใหญ่ที่พระครูอิไสยเดินทางมาจากจังหวัดเลยมาคราวนี้ คิดเป็นเวลาเดินทางตั้ง ๘ ค่ำ ในขณะนั้นถ้าคำนวณดูก็ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ และอีกในปีเดียวกันนั้น ท่านภู ท่านหลาย ท่านลือและยาพ่อจันทร์ก็ได้ไปญัตติที่จังหวัดเลย ในขณะเดียวกันนี้พระผู้ใหญ่มี ๓ องค์ด้วยกัน คือ อาจารย์สุวรรณ ๑ อาจารย์ทา ๑ อาจารย์บุญ ๑ ก็ได้ติดตามท่านอาจารย์มั่นขึ้นมา ท่านทั้งสามนี้ล้วนแต่เป็นคนอุดรฯ ทั้งนั้น ในขณะนั้นพระกัมมัญฐานเที่ยวอยู่ในจังหวัดสกลนคร อุดรฯ และหนองคายนี้ทั้งนั้น

พ.ศ. ๒๔๖๒ ท่านอาจารย์มั่นจำพรรษาที่บ้านคือ อำเภอผือ จังหวัดอุดรฯ

พ.ศ. ๒๔๖๓ ท่านเจ้าคุณญาณวิริยงค์กล่าวถึงท่านอาจารย์มั่นจำพรรษาที่ท่าบ่อ จังหวัดหนองคายนั้นไม่จริง ไม่ทราบที่ท่านจำพรรษา ณ ที่ไหน

พ.ศ. ๒๔๖๔ ท่านเจ้าคุณญาณวิริยงค์กล่าวถึงเรื่องท่านอาจารย์มั่นว่ากลับไปจำพรรษาที่บ้านห้วยทราย คำชะอี

พ.ศ. ๒๔๖๕ จำพรรษาที่บ้านหนองลาด อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร

พ.ศ. ๒๔๖๖ เข้าใจว่าท่านอาจารย์มั่นไปจำพรรษาหนองบัวลำภู ออกพรรษาแล้ว ท่านอาจารย์กลับมาบ้านคือ จำพรรษา ณ ที่นั้น พร้อมด้วยท่านอาจารย์เสาร์

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ท่านอาจารย์สิงห์กลับไปจำพรรษาวัดสุทัศน เมืองอุบลฯ ออกพรรษาแล้ว ท่านอาจารย์มหาปิ่นพร้อมด้วยพระคำพวยและผู้เขียนด้วยได้ออกธุดงค์ลัดเลาะมาตามป่า โดยผ่านจังหวัดร้อยเอ็ดเข้าดงลิง ออกจังหวัดกาฬสินธุ์ถึงกุมภวาปี เข้าเขตจังหวัดอุดรฯ ได้พักอยู่ตำบลเชียงฝืน โดยสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสโส อ้วน) เมื่อสมัยท่านยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระเทพเมธีและเป็นเจ้าคณะมณฑลอุดรฯ ด้วย ท่านนัดให้มาเจอที่อุดรฯ นี้

ข้าหลวงภาคพระยาราชนกุลมาประจำอยู่ที่จังหวัดอุดรฯ ท่านปรารภอยากจะตั้งวัดธรรมยุตขึ้นที่อุดรฯ ได้ไปหาพระครูวิญาณบุญที่วัดโพธิ์ ได้ปรึกษาหารือกับท่านเพื่อจะตั้งวงศ์ธรรมยุตต่อไป ท่านก็เห็นด้วย และมอบวัดโพธิ์สมภารฯ ซึ่งเป็นวัดของท่านให้เป็นวัดธรรมยุตต่อไป พระยาราชนกุลลงไปกรุงเทพฯ แล้ว ได้นิมนต์มหาจุฬ วัดเทพศิรินทราวาสขึ้นมามาตั้งวงศ์ธรรมยุตที่อุดรฯ พร้อมกับเจ้าพระคุณมหาธีรวงศ์ จึงได้ตั้งวงศ์ธรรมยุตที่อุดรฯ สืบมาจนป่านนี้

ในขณะนั้น พระมหานิกายซึ่งปฏิบัติเคร่งครัดในพระวินัยอยู่แล้วมีอยู่หลายองค์ คือ พระบุญตา และพระสมุทจันทร์ พระบุญตามีลูกศิษย์หลายองค์คือ พระโถม พระคูมีและองค์อื่นๆ อีก ท่านเหล่านี้ล้วนแต่พรรษา ๑๐ กว่าแล้ว เข้ามาญัตติในวงศ์ธรรมยุต นับว่าวงศ์ธรรมยุตตั้งมั่นในอุดรฯ ตั้งแต่นั้นต่อมา

พุดถึงเรื่องวงศ์กัมมัญฐาน ท่านอาจารย์มั่น ท่านอาจารย์เสาร์ จำพรรษาที่บ้านคือแล้ว ออกพรรษาแล้วไปท่าบ่อ จำพรรษา ณ ท่าบ่อในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ นั้นเอง ท่านอาจารย์สุวรรณจำพรรษาที่บ้านโคกคอน อำเภอท่าบ่อ ท่านอาจารย์เสาร์ได้แยกออกไปตั้งวัดใหม่ที่วัดพระงามศรีมงคล

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ปีนี้เป็นปีผจญภัยของท่านอาจารย์มั่นอย่างอุกอาจ เพราะในฤดูแล้งท่านออกเที่ยววิเวกตามป่าเขาลำเนาไพรอันหนาที่บ ประกอบไป

ด้วยสัตว์ร้ายและใช้ปานานาชนิด ผู้คนก็ยังเป็นป่าเถื่อน การศึกษาก็ยังไม่มี ท่านเที่ยววิเวกไปในป่าแต่เพียงผู้เดียว สารพัดสัตว์ร้ายต่างๆ แม้แต่กลางวันก็ยังปรากฏเห็นตัวมัน สัตว์เหล่านั้นมันไม่ทำร้ายคนดอก พวกโค กระบือมันปะปนเป็นหมู่กันอยู่กับพวกเสือเหล่านั้น เว้นแต่เสือเหลืองมันชอบอาละวาดแต่โค และเสือดาวมันชอบอาละวาดแต่สุนัข ท่านอยู่องค์เดียวเอาพวกเหล่านี้แหละเป็นหมู่ วันหนึ่งมีชาวบ้านมาหา เขาบอกว่าผีมาเผาบ้านเขา เขาให้ท่านอาจารย์มันไปช่วยเมตตาผีด้วย ท่านรับนิมนต์แล้วก็ไป บ้านนั้นเรียกว่าบ้านผาแดง อำเภอสังขม จังหวัดหนองคาย เดี่ยวนี้เอง ที่นั่นมันมีที่ลุ่มเป็นซากวังขวาง ชาวบ้านพากันไปถางไร่ เมื่อไปถึงก็เอาอาหารที่เตรียมไปกินแขวนไว้ที่ต้นไม้ก็ออกไปถางไร่ตามปกติ กลับมาแล้วอาหารที่แขวนไว้หายไปหมด พากันหาเท่าไรๆ ก็ไม่เจอ บางทีผ้าผ่อนซึ่งมัดไว้ก็โดนเอาไฟเผาทั้งหมด เขากลัวก็เลยเลิกกัน กลับมาบ้านคราวนี้ผีมันตามมาจนถึงบ้านกลางคืนมันเอาค้อนขว้างใส่บ้าน เมื่อร้องเอะอะขึ้นให้ชาวบ้านช่วยก็เห็นตัววิ่งออกไปเป็นตัวใหญ่ขาวโพลน ชาวบ้านไล่ไปจนสุดภู่งแล้วก็กลับมา พอนอนสักประเดี๋ยวเดียวยังไม่ทันหลับก็ขว้างอีก ชาวบ้านพร้อมกันไล่จนลงหาดทรายโขง ได้ก้อนหินก็ขว้างใส่ชาวบ้านอีก เขาเดือดร้อนจึงมาหาท่านอาจารย์มัน ท่านไปก็ให้เขาตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมณ์ แล้วให้ไหว้พระสวดมนต์เข้าเย็นทุกวัน

คนเราเมื่อจนตรอกไม่มีที่พึ่งแล้ว กลัวตาย ใครบอกอะไรก็เชื่อ ปฏิบัติตามจนเห็นผล กล่าวคือ ผีไม่มารบกวนอีกต่อไป

ในพรรษานี้ ท่านอาจารย์มันกับอาจารย์เสาร์จำพรรษาที่บ้านคือ อำเภอผือ จังหวัดอุดรฯ เป็นครั้งที่สอง ออกพรรษาแล้วได้โยกย้ายไปที่วัดอรัญญวาสี อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย วัดนี้ นับว่าตั้งวงศ์ธรรมยุตขึ้นที่ปาก่อนจังหวัดหนองคายก็ว่าได้ และมีพระอาจารย์ต่างๆ เคยมาจำพรรษาที่นี่ทุกองค์ ถึงไม่จำพรรษาก็ต้องมาแวะพัก ท่านอาจารย์เสาร์เมื่อมาถึงแล้วท่านก็แยกไปตั้งที่วัดพระงามศรีมงคล ซึ่งเป็นวัดเก่ากร้างมานาน และเป็นป่าทึบอีกด้วย

ส่วนท่านอาจารย์สุวรรณ ได้จำพรรษาที่บ้านโคกคอน ตำบลโคกคอน อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย ท่านองค์นี้ชอบสร้างวัด วัดป่าบ้านค้อก็ดี วัดป่าบ้านโคกนาคำก็ดี วัดป่าสุจินดารมณีนีก็ดี และวัดอรัญญวาสี ท่าบ่อ ก็ล้วนแล้วแต่ท่านริเริ่มทั้งนั้น ท่านสร้างวัดตรงไหนท่านชอบทำมหาสงฆ์ไว้เป็นนิมิตของท่าน

คือท่านชื่อหมาแต่เด็กๆ ตามเรื่องเล่าว่า เมื่อท่านเกิดมาบิดาเสียแต่ยังเด็ก ท่านไปกินนมหมา เขาเลยเรียกหมาตั้งแต่โน้นมา วัดอื่นๆ ยังมีอีกมากที่ท่านก่อสร้างที่แรกและมีผู้ไปอยู่ต่อมา บางวัดก็ร้างไป บางวัดก็ยังอยู่จนป่านนี้

ท่านอาจารย์มันอาจารย์เสาร์ไปตั้งสำนักวัดป่าอยู่ตรงไหน พวกลูกศิษย์ลูกหา ก็ไปตั้งวัดป่าอยู่รอบๆ ท่านที่มีบ้านอาศัยอยู่พอโคจรบิณฑบาตได้ฉัน ในเวลานั้นท่านเที่ยวอยู่อำเภอผือ ท่าบ่อ หนองบัวลำภู เป็นเวลาถึง ๓ - ๔ ปี มีเสนาสนะป่าทั่วทุกแห่งตามบริเวณนี้ นับว่าธรรมยุตฝ่ายอรัญญวาสีเผยแผ่แพร่มากที่สุดสมัยนั้น

ในพรรษานี้มีเหตุที่น่าสลดและน่าปลื้มใจ ที่น่าสลดก็คือ อาจารย์ทาไปจำพรรษาที่ถ้ำผาบัง เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายในใจว่าตนเป็นปาราชิก แล้วอยากจะสึกอย่างเดียว ใครจะตามแก้ตามปลดในการชั่งใจนั้นด้วยเหตุผลต่างๆ ก็ไม่ตกลงใจด้วย จึงมอบให้ท่านอาจารย์เสาร์เป็นผู้ควบคุมต่อไป เหตุที่น่าปลื้มใจนั้น คือมีท่านอุ้น ท่านฝัน ท่านกว่า ได้ไปญาติที่วัดโพธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรฯ กับท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ นับว่าได้ประโยชน์มากในด้านผู้เผยแผ่ คือท่านเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นคณาจารย์ผู้เผยแผ่ทั้งนั้น

ออกพรรษาแล้วท่านกลับลงไปตามบาลสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม ท่านอาจารย์สิงห์จำพรรษาเมืองอากาศ อำเภอมาร จังหวัดสกลนคร ท่านภู ท่านกว่า ท่านฝัน จำพรรษาที่บ้านโนนแดง ตำบลบ้านเสียว จังหวัดสกลนคร ท่านอุ้นจำพรรษาบ้านเช่า

ในแล้งนี้ ท่านอาจารย์เก็ง อาจารย์... อาจารย์บุญมา อีกหลายองค์ รวม ๘ องค์ ขอญัตติธรรมยุตโดยท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์เป็นอุปชฌายะ บวชที่อุกเซปสีมา ตำบลสามผงนั่นเอง โดยเฉพาะอาจารย์เก็งเป็นอาจารย์ใหญ่ที่มีชื่อเสียงโด่งดังในแถบนั้น พรรษาได้ ๒๕ แล้วเป็นอุปชฌายะและเจ้าคณะตำบลอีกด้วย ออกพรรษาแล้วท่านอาจารย์มันปรึกษาหารือเพื่อนว่า พวกเราจะไปเผยแผ่พุทธศาสนาทางไหนดี ในแถบนี้เราก็ออยู่มานานถึง ๑๐ กว่าปีแล้ว สมควรจะโยกย้ายไปทางอื่น บรรดาลูกศิษย์โดยส่วนมากลงความเห็นว่าจะกลับไปเมืองอุบลฯ เกิด บางพวกก็เห็นว่าไปทางโคราชดีกว่า แต่มีส่วนน้อย ท่านจึงตัดสินใจกลับไปเมืองอุบลฯ พอตกลงเท่านั้นต่างคนก็เตรียมตัวเป็นหมู่ๆ เหล่าๆ เดินทางไป

พูดถึงเรื่องอาจารย์เสาร์และอาจารย์ทา เมื่อหมูกลับลงไปสามผงหมดแล้ว ท่านก็กลับไปจำพรรษาบ้านยาง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรฯ ออกพรรษาแล้ว เทียวไปโดยลำดับ จนกระทั่งถึงบ้านหนองลาด ตำบลหนองลาด อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร พอติดตามท่านอาจารย์มันไปได้ข่าวว่าท่านจะกลับไปเมืองอุบลฯ จึงให้คนรีบไปตามท่านให้กลับมาตำบลหนองลาดอีก ในขณะนั้นผู้เขียนได้เจอท่านที่ตำบลหนองลาด พอติดตามอาจารย์ทาก็กำลังกระสับกระส่ายมากอยากจะสึกทำเดี่ยว ท่านได้ปรึกษากับผู้เขียนหลายเรื่องหลายอย่าง ในผลที่สุดก็ตกลงให้สึกตามประสงค์ ท่านอาจารย์มันเลยให้คนมานิมนต์ท่านอาจารย์เสาร์ไปที่สกลนคร ยายนุมนิมนต์ให้อยู่ ณ ที่นั้นเพื่อทำบุญ แล้วท่านอาจารย์มันกับหมู่คณะก็เลยไปเมืองอุบลฯ ท่านอาจารย์เสาร์จึงอยู่ตั้งสำนักวัดสุทธาวาสสืบต่อไป ในพรรษาหลังนี้ท่านเทียวไปจังหวัดนครพนม ไปตั้งวัดอรัญญิกธาวาส จังหวัดนครพนม

ท่านอาจารย์มันและหมู่คณะก็ได้เดินไปเมืองอุบลฯ พอถึงอำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลฯ ก็เกิดเรื่องใหญ่โต คือเริ่มด้วยท่านอาจารย์สิงห์กับอุปัชฌาย์หลุยบ้านเค่งใหญ่ ซึ่งเป็นเพื่อนกันมาแต่เก่าแก่ พอเห็นหน้ากันก็พูดเย้าหยอกกันธรรมดาว่า อุปัชฌาย์หลุยเดี๋ยวนี้ทำอะไรอยู่ หรือเพียงแต่กินและนอนดีฟงอยู่เฉยๆ ท่านอุปัชฌาย์หลุยก็โกรธใหญ่ แต่ท่านรักษามารยาทไว้เพียงแต่ยิ้มเฉยๆ เลยไปเอาที่ดินอำเภอและป่าไม้อำเภอมาตรวจที่อยู่ หว่าดัดไม้ไม้ได้อนุญาต ผิดกฎหมายและตรวจใบสุทธิด้วย ในเวลานั้นคณะสงฆ์ไม่ได้ออกสุทธิบรรณ ทุกองค์จึงไม่มีใบสุทธิ จึงได้มีหนังสือย้อนมาขอใบสุทธิตกับเจ้าคุณธรรมเจดีย์ เจ้าคุณธรรมเจดีย์จึงต้องระดมการเขียนใบสุทธิใหญ่ แล้วส่งไปให้ทุกองค์ เพราะทุกองค์เป็นสิทธิวิหาริกของท่าน โดยส่วนมาก เกิดยุ่งเหยิงกันใหญ่โต ท่านอาจารย์มหาปิ่นซึ่งเป็นน้องชายอาจารย์สิงห์กับคณะอีก ๒ - ๓ องค์ จึงเดินทางไปเมืองอุบลฯ เข้าหาผู้ว่าราชการจังหวัด พระยาตรังคะภูมาภิบาลเล่าเหตุการณ์ที่ท่านจากเมืองอุดรฯ ไปถึงเมืองอุบลฯ ไปถึงอำเภออำนาจเจริญเผยแพร่ธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า พระยาตรังคะภูมาภิบาลเห็นชอบด้วย จึงมีหนังสือคู่มือให้ บอกให้ประชาชนมาฟังเทศน์พระกัมมัญฐาน และให้ตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมน์ อาจารย์มหาปิ่นเมื่อได้หนังสือแล้วก็กลับมาหาหมู่และอบรมสั่งสอนประชาชนให้ตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมน์ต่อไป

ผู้เขียนตั้งแต่ท่านประชุมกันที่บ้าน บ้านโนนแดง ตำบลเสียว จังหวัดสกลนคร หลังจากเลิกประชุมแล้วก็ได้เดินทางกลับมาจังหวัดอุดรฯ พบอาจารย์เสาร์

ที่วัดป่าบ้านหนองลาด แล้วก็เตลิดไปอุดรฯ จำพรรษาที่บ้านนาช้างน้ำ ตำบลท่าบ่อ อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคายอีกพรรษาหนึ่ง ออกพรรษาแล้วได้ไปที่บ้านเกิด ภูมิลำเนาเดิม เพื่อสงเคราะห์โยมผู้ชาย แล้วไปจำพรรษาที่ถ้ำพระ บ้านนาฝักหอก ตำบลกลางใหญ่ อำเภอผือ จังหวัดอุดรฯ ออกพรรษาแล้วได้ตามท่านอาจารย์เสาร์ไปถึงนครพนม

ท่านอาจารย์เสาร์ได้เล่าเรื่องประวัติท่านอาจารย์มันให้ผู้เขียนฟังว่า ท่านมันเป็นลูกศิษย์ที่ดี พรรษาตั้ง ๑๐ กว่าแล้วยังดักน้ำให้อาจารย์อาบอยู่ ด้านภาวนาก็เก่งมาก เราไม่เป็นไม่เห็นในสิ่งต่างๆ แต่ท่านมันก็เห็นและเป็นไปต่างๆ เมื่อครั้งมาเทียวประเทศลาวครั้งแรก ท่านพูดน่าขบขันมาก บอกว่าท่านป่วยเป็นโรคม้ามหย่อน (ป้ามหย่อนนั่นเอง) เจ็บไม่หายสักที ภาวนวันหนึ่งเกิดรู้ขึ้นมาว่า มีผู้หญิงคนหนึ่ง ซึ่งอิจฉาพยาบาทท่านอยู่ไม่หาย ตั้งแต่สมัยท่านยังหนุ่มสีกออกจากสามเณรไป เกิดชอบรักกันเมื่อจะร่วมรัก ไปเห็นของสกปรกของผู้หญิงคนนั้น จึงไม่กล้าสำเร็จความใคร่ ผู้หญิงเลยอายเกิดความพยาบาทจองเวรจองกรรม ไม่ได้ดอกถ้าไม่พาผมกลับไปเมืองอุบลฯ ไปให้เขาโอโหสิให้เสียก่อนจึงจะหาย เมื่อท่านกลับไปถึงเมืองอุบลฯ แล้ว ได้เรียกผู้หญิงคนนั้นกับแม่เขามาหา ท่านอาจารย์เสาร์ได้เล่าเรื่องความจริงให้เขาฟังทุกประการ ถ้าหากเป็นความจริงอย่างนั้นก็ให้อโหสิกรรมกันเสีย การผูกกรรมทำเวรกันเป็นกรรมอันยืดยาวมาก อันนี้ยังดีที่ยังไม่ได้ตายจากกัน อโหสิกรรมให้กันเสียก็จะแล้วกันไป เมื่อพูดแล้วผู้หญิงคนนั้นก็ยิ้มๆ ได้ขันน้ำแล้วก็ไปกรวดน้ำที่ตึนบันได เป็นอันว่าอโหสิกรรมกันหมดเท่านั้น

เรื่องนี้อาจารย์มันได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ผมอาจจะเคยเจริญอุสภะมานมนาน คิดถึงครั้งเมื่อพระพุทธองค์ยังทรงชีพอยู่ พระองค์ทรงสอนชาวกรุงราชให้เจริญอุสภะ ทุกๆ คน แม้แต่คนที่หัดพูดภาษาคนได้ก็ว่าอุสภะ เหมือนกัน ผมอาจจะเกิดเป็นชาวกรุงราชครั้งนั้นก็ได้

ออกพรรษาที่นครพนมแล้ว ท่านอาจารย์เสาร์ได้ไปเทียวที่ท่าแขกประเทศลาวอีก คราวที่ถ้ำสัมปอຍที่ท่านเคยอยู่มาก่อนนั้น มันไม่ค่อยสงบ ท่านจึงย้ายไปอยู่ถ้ำเสือ ลึกเข้าไปราว ๑๐ กิโลเมตร ถ้ำเสือนี้นสวยงามมาก ปากถ้ำสูงในราว ๑๕ เมตร ได้ถ้ำมีน้ำผุดออกมา ชาวบ้านไปดักน้ำกินที่นั่นเอง บางปีก็มีเสือไปออกลูกที่ตรงนั้น เขาจึงเรียกถ้ำเสือ ข้างบนมีถ้ำใหญ่กว้างขวางพระอยู่วิเวกได้ราว ๕-๖ องค์ อากาศดี

มาก เป็นร่ายยาวเหยียดทะลุไปทางทิศเหนือของเขาลูกนั้น ในถ้ำเข้าไปในราว ๓ เส้น มีน้ำตกชงอยู่ไม่ขาดสักที ท่านอาจารย์เสาร์ไปอยู่ ณ ที่นั้น ก็ได้อาศัยน้ำที่นั่นแหละ มีโยมคนหนึ่งติดตามท่านอาจารย์เสาร์ไป แขนอนอยู่ปากถ้ำก่อไฟไว้ ณ ที่นั้น แล้วก็นอนหลับไปในกลางคืน พอรู้สึกขึ้นมาก็ได้ยินเสียงครางฮือๆ แกจึงลุกขึ้น เสียงนั้นก็หายไป รุ่งเช้าไปดูเห็นรอยเสือเบื้อเริ่ม เสือมันคงเข้าใจว่าเป็นหมาหรืออะไรทำนองนั้นแหละ

ผู้เขียนได้ติดตามท่านอาจารย์เสาร์ไปถึงถ้ำสัมปอญ แต่ท่านไม่อยู่เสียแล้ว ท่านไปที่ถ้ำเสือเสียแล้ว ผู้เขียนได้ไปพักที่นั่น ๒-๓ คืน ถ้านี้พิสดารมาก บางทีอาจจะเป็นวัดก็ได้เมื่อก่อนนี้ เพราะมีตู้พระไตรปิฎกตั้งอยู่ในถ้ำนั้น แต่หนังสือหายไปหมดแล้ว ออกจากนั้นแล้วได้ติดตามท่านไปถ้ำเสือ เขาทางประเทศลาวสวยงามมาก เป็นเขาหินโกลนสลักรันเป็นคู่ๆ ไปที่เขาเรียก เขาวงกตก็จะเป็นอย่างนี้ละมัง ถ้ำเสือนี้ได้ยินข่าวภายหลังว่าคอมมิวนิสต์เอายุทธสัณหาระไปไว้ที่นั่น อเมริกาฆ่าเลยเอาระเบิดไปทิ้งใส่ที่ถ้ำนั้นยุบหมด ถ้าเป็นจริงอย่างนั้นก็น่าเสียดายมาก ธรรมชาติตกแต่งมาให้ เป็นของสวยงามงดงาม คนทำก็ไม่เหมือนเป็นเอง เมื่อผู้เขียนไปถึงท่านอาจารย์เสาร์แล้ว พระพาเข้าไปเที่ยวถ้ำ โปรงโลงมาก ไม่ผิดอะไรเลยกับตู้รถไฟ เดินเข้าไปเรื่อยๆ จะมีหินบังอยู่เป็นระยะ แต่ก็พอหลีกเลี่ยงไปได้ ช้างบนเหมือนๆ กันกับตู้รถไฟ พระพาไปเที่ยวจุดเทียนไขหมดประมาณครึ่งเล่มก็ไม่เห็นมีอะไร ผู้เขียนก็เลยออกมา

ถ้ำนี้ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า จากปากถ้ำไปทะลุเขาทางทิศเหนือโน้น จุดได้ไปหมด ๕ เล่มจึงทะลุปากถ้ำ

ในพรรษานี้ท่านอาจารย์มั่นจำพรรษาที่บ้านหนองซอน ตำบลหัวสะพาน (เดี๋ยวนี้เป็นอำเภอแล้ว) อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลฯ ท่านอาจารย์สิงห์จำพรรษาที่ตำบลหัวสะพานนั้น บรรดาลูกศิษย์ลูกหาที่อยู่บ้านรอบๆ เหล่านั้นตามเคย

ออกพรรษาแล้วเจ้าคุณปัญญาวินัยเถระ วัดสระปทุม กรุงเทพฯ ขึ้นไปเยี่ยมเมืองอุบลฯ แล้วได้ชักชวนท่านอาจารย์มั่นกลับมากรุงเทพฯ พอดีในขณะนั้นท่านเจ้าคุณอุบาลีก็ต้องการตัวอยู่แล้ว พอลงมากรุงเทพฯ เจ้าคุณอุบาลีก็ชวนขึ้นไปเชียงใหม่

ส่วนท่านอาจารย์สิงห์และหมู่คณะยังจำพรรษาที่อุบลฯ ต่อไป ออกพรรษาแล้วพร้อมด้วยหมู่คณะยกขบวนกันทั้งหมดขึ้นมาขอนแก่น

ท่านเจ้าคุณสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสโส อ้วน) ไม่พอใจในการที่พระยาตรัง คุมมาภิบาลให้หนังสือเอกสิทธิ์แก่ท่านอาจารย์สิงห์และมหาปิ่น ที่ว่า “ให้ประชาชนทุกตำบลไปฟังเทศน์กัมมัฏฐานแล้วถือพระไตรสรณคมน์”

เจ้าคุณสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสโส อ้วน) จึงออกประกาศว่า ไม่ให้พระกัมมัฏฐานตั้งวัดป่า เว้นไว้แต่เจ้าหน้าที่และเจ้าคณะท้องถิ่นเห็นชอบด้วย ประกาศทั่วหมดทั้งภาคอีสาน

ท่านอาจารย์สิงห์กับคณะพามาถึงขอนแก่นก็เข้าหานายอำเภอและเจ้าคณะจังหวัด ปรีกษากันในการที่จะตั้งวัดป่า ทุกฝ่ายก็เห็นดีด้วย จึงตกลงกันตั้งวัดป่าที่โคกเหล่างา (เดี๋ยวนี้เขาเรียกว่าวัด...) พอออกพรรษาแล้วก็เที่ยวเทศนาอบรมประชาชน ให้ตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมน์อีกเช่นเดิม คราวนี้เจ้าคณะจังหวัดและพระผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าไปด้วย คราวนี้ได้ผลดียิ่งกว่าที่ประกาศอยู่ที่เมืองอุบลฯ

ผู้เขียนคิดถึงสหธรรมิกหมู่เพื่อนที่เคยฝึกฝนอบรมมาด้วยกัน เราห่างไกลจากหมู่มา ๒ ปี เมื่อไปพบท่านอาจารย์เสาร์ที่เมืองสกลนครแล้ว ได้จำพรรษาที่บ้านนาทราย ตำบลหนองหญ้า จังหวัดสกลนคร ออกพรรษาแล้วลาท่านอาจารย์เสาร์ไปหาเพื่อนที่จังหวัดขอนแก่น พอดีหมู่เพื่อนกำลังอบรมสั่งสอนประชาชนอยู่ มีคนมาฟังเทศน์เข้าไตรสรณคมน์เป็นหมู่ๆ นับเป็นจำนวนร้อยๆ พันๆ ก่อนเข้าพรรษาเจ้าคุณสมเด็จฯ ได้เรียกพระอาจารย์สิงห์ อาจารย์มหาปิ่นพร้อมด้วยคณะและผู้เขียนด้วยลงไปโคราช เมื่อไปถึงโคราชแล้ว ท่านอาจารย์สิงห์ได้เสนอรายงานที่เทศนาอบรมประชาชนได้ผลดีอย่างนี้ ท่านเลยชมใหญ่ต่อหน้าเจ้าคณะต่างๆ ซึ่งไปรวมรับเสด็จอยู่ ณ ที่นั้นว่า เราควรที่จะเอาเยี่ยงอย่างกัมมัฏฐานตรวจราชการนอนป่า เทียบวิณฑบาตฉัน อย่างนี้ถูกต้องตามพุทธประสงค์โดยแท้

พรรษานี้ผู้เขียนได้กลับมาจำพรรษาบ้านพระศรีด้วยท่านอาจารย์มหาปิ่น อาจารย์ภูมีและอาจารย์กงมา

ในแล้งนั้นพระวัดบ้านพระศรีโดยมีอาจารย์มีเป็นต้น ได้พากันปฏิบัติธรรมยุตทั้งหมดวัด อาจารย์สิงห์และมหาปิ่นพร้อมด้วยคณะออกเผยแพร่พระไตรสรณคมน์โดยมีเจ้าคณะเป็นหัวหน้าอยู่เมืองขอนแก่นนี้ได้ ๓ พรรษา

เจ้าคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ เมื่อเจ้าคุณอุบาสีมรณภาพไปก็ว่าเหว่สลดสังเวช ในตน ไม่มีใครเป็นที่ปรึกษาทางด้านกิจการงานและการศีลธรรม จึงได้ความสลดสังเวชมาก จึงเรียกท่านอาจารย์สิงห์พร้อมด้วยท่านอาจารย์มหาปิ่นลงไปโคราช เพื่อปรึกษาหารือในการที่จะตั้งวงศ์กัมมัญฐาน ณ ที่นั้น

แท้ที่จริงท่านอาจารย์สิงห์นี้เป็นสัทธินิวัตรอันเตวาลิกของท่านเจ้าคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสฺโส อ้วน) องค์แรกทีเดียว เมื่อลงไปถึงโคราชแล้ว หลวงชาญนิคมก็ถวายสวน ๗๐ กว่าไร่ เพื่อสร้างสำนักสงฆ์ที่ใกล้ห้วยรถไฟโคราชนั่นเอง อยู่ไปพักหนึ่งแล้วท่านเจ้าคุณสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสฺโส อ้วน) จึงได้นำท่านอาจารย์สิงห์ไปที่วัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ รุหรงมาศึกษากัมมัญฐานกับท่านอาจารย์สิงห์เป็นอันมาก แล้วท่านกลับมาจำพรรษาวัดป่าสาละวันโคราชอีก ส่วนอาจารย์มหาปิ่นจำพรรษาที่สุสานหนองโสน บ้านศิระทะเล กับผู้เขียนและอาจารย์ฝั้น อาจารย์ภูมี อาจารย์หลุย อาจารย์กงมามาด้วย

ท่านอาจารย์สิงห์องค์นั้นนับว่าได้เผยแพร่วงศ์ธรรมยุคกว้างขวางมาก ตั้งแต่ลงไปเมืองอุบลฯ อยู่ ๒ พรรษา แล้วก็กลับมาขอนแก่นอยู่ ๓ พรรษา แล้วก็ลงไปโคราช ในที่ท่านไปแล้วเหล่านั้น บรรดาลูกศิษย์ลูกหาที่ไม่ได้ติดตามไปด้วยก็ตั้งสำนักในถิ่นของตนๆ แล้วอยู่เรื่อยมา ที่โคราชนี่ก็เหมือนกัน ออกพรรษาแล้วก็ไปเที่ยววิเวกในที่ต่างๆ มีผู้เลื่อมใสศรัทธาออกปฏิบัติด้วย แล้วก็ตั้งวัดป่าขึ้นในถิ่นของตน ในระยะ ๔-๕ ปี จังหวัดนครราชสีมา มีวัดป่าเกือบแทบทุกอำเภอ จังหวัดปราจีนบุรีก็เช่นเดียวกัน ท่านไปจำพรรษาวัดป่าทรงคุณอยู่ตั้งหลายปี แล้วท่านจึงกลับมาจำพรรษาที่นครราชสีมาอีก ในขณะที่ท่านไม่อยู่นี้ก็มีมอบหน้าที่ให้ท่านอ่อน ท่านฝั้น ท่านภูมี และท่านกงมา มาบริหารหมู่คณะต่อไป ในที่สุดท่านก็มามรณภาพที่วัดป่าสาละวันนี่เอง

ส่วนท่านอาจารย์บุญ และอาจารย์สุวรรณเมื่อติดตามท่านไปถึงเมืองอุดรฯ แล้ว ปฏิบัติอยู่กับท่านไม่ได้นาน ด้วยความเห็นไม่ตรงกันเรื่องธุดงค์วัตรต่างๆ จึงได้ปลีกตัวออกไปตั้งสำนักที่สนมหมากหญ้า อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรฯ โดยพาญาติโยมจากบ้านเก่าของท่าน คือ... จังหวัดอุบลฯ อพยพขึ้นมาเป็นอันมาก ท่านมีลูกศิษย์หลายองค์ในสายของท่านคือ อาจารย์พิมพ์ อาจารย์หลอด อาจารย์ชั้น และพระอาจารย์เพชร พระอาจารย์บุญมา เป็นต้น ท่านก็มีมรณภาพที่นั่นเอง

ส่วนอาจารย์สุวรรณปฏิบัติอยู่ในคณะท่านอาจารย์มั่น เป็นพระคณาจารย์ใหญ่องค์หนึ่ง แต่ลูกศิษย์ไม่ค่อยติดตาม ชอบสร้างวัดดั่งกล่าวแล้วในข้างต้น ท่านแก่เฒ่าแล้วเลยกลับไปจำพรรษาวัดเลียบ เมืองอุบลฯ เลยมรณภาพ ณ ที่นั่นเอง แต่ลูกศิษย์ลูกหาไม่ยากทราบเรื่องของท่าน

ท่านอาจารย์มั่นเมื่อเจ้าคุณอุบาสีเอาไปเชียงใหม่แล้ว ท่านก็ถือออกเที่ยววิเวกไปตามป่าตามเขา ตลอดถึงถ้าเชียงดาวตามวิสัยของท่าน บางคราวเจ้าคุณอุบาสีก็ออกไปด้วย วัดที่ท่านอาจารย์มั่นไปอยู่ที่เป็นหลักฐานมาคือ วัดบ้านปาง อำเภอกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ วัดแม่มิม อำเภอแม่มิม จังหวัดเชียงใหม่ และวัดสันติธรรม อำเภอสันกำแพง ท่านไปอยู่ถึง ๑๒ ปี ในสมัยนั้นนับว่าไกลจากภาคอีสานมาก ไม่ค่อยมีลูกศิษย์ลูกหาติดตามไปด้วย นับว่าท่านได้วิเวกพอสมควร คนเชียงใหม่ก็ไม่ค่อยสนใจ

วัดเจติยหลวงที่ท่านเจ้าคุณอุบาสีไปอยู่ได้ ๓-๔ ปีแล้ว ยังไม่มีวัดใดขึ้นต่อวัดเจติยหลวงเลย พอที่ท่านอาจารย์มั่นไปขยายวัดออกไปนอกเขตดังกล่าวแล้ว วัดเจติยหลวงจึงค่อยมีวัดขึ้น ต่อมาภายหลัง ทางคมนาคมสะดวก พระทางภาคอีสานขึ้นไปเป็นอันมาก จึงได้มีวัดป่ามากดังปรากฏอยู่ในขณะนี้

การบริหารคณะสงฆ์เมื่อรัฐบาลเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว คณะสงฆ์ก็เปลี่ยนแปลงการปกครองไปด้วย คือตั้งให้เป็นสังฆนายก สังฆมนตรี สังฆสภา มหาวิรวงศ์ (ติสฺโส อ้วน) ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆนายกองค์แรกในเมืองไทย สังฆมนตรีได้ออกกฤษฎะสงฆ์ บอกว่า วัดใดที่ตั้งก่อน พ.ศ. ๒๔๘๔ วัดนั้นยกให้เป็นวัดสมบูรณ ชอบด้วยกฎหมาย ถ้าตั้งหลัง พ.ศ. ๒๔๘๔ ให้ขอตามระเบียบ พระคณะธรรมยุตจึงสั่งให้สำรวจวัดต่างๆ ที่มีอยู่แล้วตั้งก่อน พ.ศ. ๒๔๘๔ ทั้งหมดให้ส่งไปยังเจ้าคณะภาค วัดป่าคณะกัมมัญฐานฝ่ายธรรมยุตที่ท่านอาจารย์มั่น อาจารย์สิงห์เที่ยวมาแล้วดังกล่าวมาข้างต้นนั้น จึงได้วัดเป็นจำนวนมาก แทบทุกอำเภอมีวัดป่ากัมมัญฐานฝ่ายธรรมยุตทั้งนั้น

การเผยแพร่วงศ์ธรรมยุตเท่าที่อธิบายมาแล้วนี้ จะเห็นว่าวัดขยายออกไปกว้างขวาง เพราะเที่ยวธุดงค์กัมมัญฐานโดยแท้ เมื่อตั้งวัดได้แล้ว คันธธุระจะต้องเข้าไปควบคุมดูแล ฉะนั้น คันธธุระและวิปัสสนาธุระทั้งสองอย่างนี้ย่อมเป็นไปตามกัน

จะทิ้งอันใดอันหนึ่งไม่ได้ แม้แต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาก็มีคันธธุระ วิปัสสนาธุระ
ควบคู่กันไป สมัยใดถ้าย่อหย่อนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งแล้ว ศาสนาจะซบเซาหมองไป

วัดท่าข้าม

ตำบลไร่ อำเภอฟรรณานิคม จังหวัดสกลนคร